

KS. FRANCISZEK WYCISK

Z ZAGADNIEŃ ALIMENTACJI W RZYMSKIM PRAWIE KLASYCZNYM

Jest dziś rzeczą pewną, że wzajemny obowiązek alimentacyjny w kręgu rodziny rzymskiej istnieje już w okresie prawa klasycznego¹. W źródłach prawnych tego czasu spotykamy najczęściej termin alimenta na określenie tego, co w ramach istniejącego obowiązku alimentacyjnego winni świadczyć ascendenci descendentom i na odwrót, mąż żonie czy rodzeństwo sobie wzajemnie.

Niniejszy artykuł ma dać odpowiedź na pytanie, czy alimenta są jedynym terminem, którym posługiwali się prawnicy rzymscy dla określenia alimentów, czy też znane były inne jeszcze terminy i jakie². Doniosłość powyższego zagadnienia staje się zrozumiała, gdy się zważy, że samo pojęcie alimentów w prawie rzymskim, to znaczy jego treść i zakres, jak również rozwój historyczny obowiązku alimentacyjnego stanowią wciąż jeszcze problemy otwarte i czekają na wyczerpujące opracowanie. Ustalenie samej terminologii może być tu bardzo pomocne.

Polski wyraz alimenty, utrzymanie; niemiecki: Alimente, Unterhalt; francuski termin aliment czy wreszcie włoski alimento są odpowiednikami łacińskiego alimentum, l. mn. alimenta. Termin ten wywodzi się od czasownika łac. alo, alere³. Co zatem oznacza alere?

¹ E. Albertario, *Sul diritto agli alimenti*, [W:] *Studi di diritto romano*, I, Milano 1933, s. 251; E. Sachers, *Das Recht auf Unterhalt in der röm. Familie der klass. Zeit*, [W:] *Festschrift Fr. Schulz*, I, Weimar 1951, s. 311; P. Bonfante, *Corso di diritto romano*, t. I. *Diritto di famiglia*, Roma 1925, s. 279; B. Biondi, *Istituzioni di diritto romano*, ed. 3, Milano 1956, s. 531.

² Na temat pojęcia alimentów pisali: Heimbach, *Alimente*, [W:] *Rechtlexikon von Weiske*, I, [1839]; Walther, *Bedeutung und Umfang des Wortes alimenta*, „*Zeitschrift für Civilrecht u. Prozess*”, t. 20 (1844), s. 343—388; Glück, *Ausführliche Erläuterung der Pandekten*, Bd. 28, Erlangen 1869, s. 52 nn. Nadto można by tu wspomnieć marginesowe jedynie uwagi niektórych romanistów zajmujących się historycznym rozwojem obowiązku alimentacyjnego.

³ Por. Bréal-Bailly, *Dictionnaire étymologique latin*, ed. 2, Paris 1886, pod alo, s. 9. Czasownik alere jest źródłosłowem innych jeszcze terminów: alumnus, almus, altus.

Czasownik *alere*, *-ui*, *alere* *vel* *alere* może oznaczać różne czynności⁴. Na pierwszym miejscu należy wymienić żywienie, dostarczenie pokarmu⁵. Rzadziej oznacza jednak sam akt żywienia⁶.

W sensie właściwym, ścisłym, *alere* oznacza powodowanie wzrostu, powiększanie czegoś⁷. W odniesieniu do człowieka i zwierząt znaczy wtedy: *magnum ac fortem facere nutrimenta ceteraque omnia praebendo*. To ostatnie sformułowanie Forcelliniego⁸ jest niezbyt jasne; nie wiadomo bowiem, co rozumie on przez „*ceteraque omnia praebendo*”, podobnie jak nie wiadomo, co należy rozumieć przez „*sustentare*”, które *Thesaurus Linguae Latinae* podaje między innymi na oznaczenie słowa *alere*. Miejsca z literatury, które przytaczają Forcellini czy też ThLL na znaczenie wyrazu *alere* pozwalają wnioskować, że może tu chodzić o karmienie niemowląt i małych dzieci. Wiadomo bowiem, że poza samą żywnością wymagają one bezwzględnie dalszej opieki, bez której giną⁹. W żadnym jednak razie nie można tu *alere* odczytać jako dostarczenia, poza żywnością, także tego wszystkiego, co należy do alimentów. Dokładne przebadanie wszystkich źródeł prawniczych i pozaprawniczych od początku do okresu augustowskiego włącznie wykazuje, że bezpodstawne byłoby w tym okresie szersze rozumienie *alere* aniżeli żywienie, dostar-

⁴ Forcellini, *Lexicon Totius Latinitatis*, I, 194 odsyła do greckiego ἄλω, in cuius locum successit ἀλδέω et ἄλθω, foveo, nutrio; *Th. Gloss.* wskazuje na τρέφω, ἐστῖω, τρέφομαι.

⁵ *Thesaurus Linguae Latinae* (= ThLL), I, 1706 zestawia: *alere* (*alere*), *nutrit* (*nutriunt*), *alendum*: *nutriendum* *vel* *adiuvandum* (ad Verg., *Aen.* 3, 50), *altus*: *nutritus* *pastus*, *cibum praebere*, „*alere est victu temporali sustentare, educare autem ad satietatem perpetuam educere*” — Non., p. 422; „*ut sit alere sufficiency generis curam habere, pascere natos cibo saginare*” — Non., p. 440 (ad Varr., *Menipp.* 136); Forcellini, *Lexicon*, I, 194: *Universim tamen alere significat alimenta praebendo sustentare* [...].

⁶ *Rarius de ipso nutriendi actu dicitur, ad quem haec spectant* (ThLL I, 1706 n.): „*quem ego nefrendem alui lacteam immulgens opem*”, Liv. Andr., *trag.* 38; „*nutrix* [...] *quae illam aluit parvolam*”, Terent., *Eun.* 892; „*nutrici* [...] *quae vernas alit*”, Plaut., *Mil.* 698; „*matres familias* [...] *pueros, quos alerent*”, Varr., *rust.* 2, 10, 8; „*natus infans sine nutrici lacte non potest ali*”, Vitr., *de arch.* 2, praef. 3.

⁷ Forcellini, *Lexicon*, I, 194 n. [...] *ali proprie est incrementum do, augeo*; *Universim alere significat alimenta praebendo sustentare, augere, majus ac prosperum aliquid facere: unde inter se conjunguntur alere et majus facere, alere et augere, ali et crescere, ali et augeri, ali et augescere.*

⁸ I, 194 n.

⁹ Terent., *Eun.* 892 — *nutricem accersitum iit, quae illam aluit parvolam*; Cic., 2. *Nat. D.* 51, 128 — *in iis animantibus, quae lacte aluntur*; Virg., 3. *Ecl.* 30 — *binos alit ubere fetus*; dalsze teksty zob. wyżej przyp. 6. W tym chyba znaczeniu ujmuje *alere* również Nonius M., p. 440 (ad Varr., *Menipp.* 136), gdy pisze: *ut sit alere sufficiency generis curam habere*. Jest to jednak określenie stosunkowo bardzo późne, bo z IV wieku.

czenie żywności. Przeciwnie — cały szereg tekstów zawiera wyraźnie tak właśnie rozumiane alere¹⁰.

Termin alere może się odnosić także do bytów nieożywionych, które bądź to stanowią pokarm, bądź też są żywione¹¹. Wreszcie może być użyty w sensie przenośnym w odniesieniu do rzeczy niematerialnych¹². Ostatnie dwa znaczenia nie odgrywają jednak większej roli dla naszych badań.

Termin alere jest dobrze znany źródłom prawa rzymskiego, przede wszystkim *Digestom*, gdzie występuje bardzo wiele razy. Nie spotykamy go jednak ani w *Inst. Gaiusa*, ani też w *Inst. Justyniana*; pojawia się znowu w *Kodeksie Just.*¹³ Łatwo można stwierdzić, że w prawniczych źródłach okresu klasycznego alere otrzymuje nowe znaczenie. Obok dotychczasowego swego sensu właściwego, zgodnie z którymi oznaczało karmić, żywić, e. gr. arborem, arundinetum, aves, infantes uberibus, familiam frumento, alere występuje tu w tak zwanym sensie przenośnym i oznacza dostarczenie komuś alimentów, to jest pokarmu, ubioru, mieszkania, posłania oraz pokrycia kosztów wychowania, gdy idzie o dzieci¹⁴. Zaznaczamy jednak, że ten nowy, przenośny sens alere pojawił się dopiero u prawników okresu klasycznego, w najlepszym zaś razie u prawników z końca republiki.

¹⁰ Terent., *Adelph.* 3, 4, 35 — alit illas, solus omnem familiam sustentat; Terent., *Andr.* 1, 1, 30 — aut equos alere, aut omnes canes ad venandum; Fest., p. 209 (et Val. Max., 5, 4, 7) — patrem suum [...] mammis suis alit; Cic., *S. Rosc.* 147 — hunc et alii et vestiri a Caecilia; Cic., *Verr.* 4, 11 — Ceteris rebus adiuvamur ex illa provincia, hac vero (frumentaria) alimur ac sustinemur; Cic., *Verr.* 3, 5 — Frumento suppeditando [...] exercitus nostros vestivit, aluit, armavit; Liv., 21, 33, 11 — captivo cibo ac pecoribus per triduum exercitus aluit; Val. Max., 4, 8 ext. 2 — equites [...] aluit ac vestivit; Plaut., *Rud.* 741 — Atheris natus altusque educatusque; Acc., *trag.* 114 —alui educavi; Cic., *Planc.* 81 — ubi alitus aut doctus est (educatus est); Liv., 30, 28, 4 — Cum Hannibale alito atque educato inter arma; Suet., *Cal.* 25 — Infantem [...] Minervae gremio imposuit alendamque et instituentem comendavit.

¹¹ Zob. Forcellini, *Lexicon*, I, 194 n. oraz ThLL I, 1706 nn. Np. luna alit ostrea; ignis corporeus alit omnia; quae terra stirpes amplexa alat et augeat.

¹² Na przykład: laus alit artis; ab hac forma [...] verborum copia alitur. Por. Forcellini, *Lexicon*, I, 194 n. oraz ThLL I, 1706 nn.

¹³ Zob. *Vocabularium Iurisprudentiae Romanae* (= VIR), I, 391, pod alo; *Vocabolario delle Istituzioni di Gaio* (= Voc. Ist. Gaio); *Vocabularium Institutionum Iustiniani* (= Voc. Inst. Just.); *Vocabularium Codicis Iustiniani* (= Voc. Cod. Just.) I, 473, pod alere.

¹⁴ Por. np. D. 25, 3, 5; D. 27, 2, 1; D. 34, 1, 14, 1; VIR I, 391 pod alo podaje możliwie wszystkie miejsca, gdzie alere występuje w znaczeniu przenośnym. Por. także Heumann-Seckel, *Handlexikon zu den Quellen des röm. Rechts*, 10 Aufl., Graz 1958 (= Heumann, *Handl.*) pod alere, który podobnie ujawnia ów nowy, drugi sens terminu alere.

Ustaliwszy znaczenie terminu *alere* możemy powiedzieć, że wszystkie rzeczowniki pochodne od *alere*, jak: *alimentum*, *alimonium*, będą z natury rzeczy oznacznikami w pierwszym rzędzie tego, czym ktoś lub coś bywa żywione albo też czym się żywią byty ożywione lub nawet nieożywione, a zatem w pierwszym rzędzie będą oznacznikami pokarmu, żywności w szerokim tego słowa znaczeniu¹⁵. W takim znaczeniu też spotykamy powyższe terminy w źródłach prawniczych i pozaprawniczych okresu najdawniejszego i przedklasycznego¹⁶. W *Digestach* natomiast zauważa się znaczne poszerzenie zakresu wspomnianych wyżej pojęć. Podobnie jak *alere*, które w technicznym języku prawników rzymskich otrzymało nowe znaczenie, tak też w tym samym czasie *alimentum* otrzymuje w języku prawniczym nowe znaczenie, którym objęte zostało — najogólniej biorąc — wszystko to, co konieczne jest człowiekowi do życia¹⁷. W ten sposób doszliśmy do wniosku, że w warsztacie prawników rzymskich okresu klasycznego terminy określające dotąd tylko i wyłącz-

¹⁵ Zaznaczyliśmy, że w szerokim tego słowa znaczeniu, gdyż nieraz będą nią takie przedmioty, jak: drzewo, belki trawione przez ogień albo też pycha, słowa, mowa itp. Na przykład Ovid., *metam.* 2, 769: *alimenta viriorum*; Tac., *Hist.* 2, 96: *alimenta famae*; Liv., 35, 23: *alimenta addidit rumoribus adventus Attali*; Quint., *decl.* 18, 13: *alimenta dantur malignis sermonibus*; por. ThLL I, 1587 oraz Forcellini, *Lexicon*, I, 180.

¹⁶ Zob. L. Accius, *ex incert. fab.* 1—4: *capis sarus alumento*; Lucret., *de rer. nat.* V, 815: *femina quae peperit repletur lacte, quod omnis impetus in mammas convertitur ille alimenti*; Cic., *fragm. lib. phil.* 1, 4: *fruges ceteraque alimenta terrestria*; Cic., *de univ.* 6 (18): *nec (mundus) desiderabat alimenta*; Cic., *de republ.* 1, 4, 8: *neque patria nulla quasi alimenta expectaret a nobis*; Sallust., *Hist.* 3, 67 kol. II, 4: *fugitivi consumptis iam alimentis*; Sallust., *Hist.* 1, 41, 11 (*ex orat. Lepidi*): *populus Rom. ne servilia quidem alimenta reliqua habet*; tenże, *Hist.* 1, 61: *duas insulas alimenta mortalibus gignere*; tenże, *Hist.* 3, 61, 19 (*ex orat. Marci ad pleb.*): *non amplius possent alimentis carceris*; Pomp., *Epigr.*: *quae parvis mater natis alimenta (lactem) parabat*; Vitruv., *de arch.* 2, 9, 1: *in corpore praeseminatio crescens detrahit alimentum*; Liv., 26, 40, 16: *ut esset alimentis frugifera insula*; Liv., 29, 3, 9: *hominum carne ac lacte vescentium abunde sufficiebat alimentis*; Festus, *de signif.*, sub *oscilantes*: *initio acceptae vitae per motus cunarium lactisque alimentum*; Hyg., *fab.* 254, 3 (p. 140, 16): *lacte suo alimentum praestitit*; Ovid., *metam.* 1, 137: *alimenta dives pascebatur humus*; Tenże, *metam.* 15, 81: *alimenta mitia tellus suggerit*; Ovid., *trist.* 5, 8, 13: *miseris alimenta negabat, nunc mendicato pascitur ipse cibo*; por. także Sen., *contr.* 1, praef. 17; Tenże, *contr.* 7, 4, 1; Tenże, *contr.* 1, 1; Tenże, *contr.* 1, 7; Tenże, *contr.* 10, 4; Tenże, *contr.* 9, 3, gdzie często występuje „*alimentum*”. Po dokładnej analizie wszystkich tekstów możemy powiedzieć, że również Seneka nie dostarcza argumentów na szersze znaczenie alimentów aniżeli sam pokarm.

¹⁷ Forcellini, *Lexicon*, I, pod *alimentum*: [...] τροφή, apud Iurisconsultos *alimenta non solum pro cibo, sed et pro alijs rebus, quae homini sunt ad vitam necessaria, sumuntur*. Por. także Heumann, *Handl.*, pod *alimentum*, którego znaczenie określa następująco: *Unterhalt, begreift alles zur Leibesnahrung und notdurft Gehörige in sich, namentlich Essen und Trinken, Kleidung und Wohnung*.

nie żywienie, karmienie (alere), czy też pokarm, żywność (alimenta) doznały poszerzenia i oznaczają teraz nie tylko karmienie, ale zaspokojenie innych także potrzeb człowieka, i nie tylko żywność, ale także wszystko to, co konieczne jest do życia, jak mieszkanie, ubranie itd.

Chcąc dać odpowiedź na postawione we wstępie pytanie, winniśmy zbadać wszystkie te terminy, które podobnie jak alere i alimenta oznaczając pożywienie, pokarm, mogły następnie w sposób analogiczny do alere, alimenta doznać u prawników znacznego poszerzenia i w ten sposób służyć im również dla określenia alimentów. Chodzi tu o następujące terminy: alimonium, alimonia, cibus, cibaria, nutrimentum, penus, exhibitio, sustentatio, victus; z czasowników zaś chodzi o takie terminy jak: cibare, nutrire, exhibere, sustentare. Przeanalizujemy je po kolei, by stwierdzić najpierw, czy występują u prawników okresu klasycznego i jakie przyjęły u nich znaczenie.

Alimentum, l. mn. alimenta, jest najczęściej spotykanym terminem zarówno w źródłach prawniczych, jak i w literaturze pozaprawniczej¹⁸. Rzadko występuje w liczbie pojedynczej¹⁹. Niektórym pisarzom jest jednak termin ten zupełnie obcy, zarówno w liczbie mnogiej, jak i pojedynczej; tak na przykład nie ma go w dziełach Plauta, Marka Porcjusza Katona, Warrona, Katulusa, Retora ad Herennium, Wergiliusza, Horacego, Welejusza, Fedrusa, Marcjalisa i innych²⁰.

Omawiany termin występuje nieraz w formie archaicznej, mało eleganckiej, jak to określił Velius Longus — gramatyk z czasów Trajana, mianowicie: alumentum, alumenta²¹.

Terminem tym określali prawnicy okresu klasycznego wszystko, co najbardziej konieczne człowiekowi do życia: cibaria et vestitus et habi-

¹⁸ Zob. ThLL I, pod alimentum, kol. 1582 nn. oraz VIR I, 344 nn., Voc. Cod. Just. I, 476; Voc. Inst. Just. s. 16; Voc. Cost. lat Giust., pod alimentum wykazuje już tylko jeden jedyny tekst, podczas gdy sam Paulus ma ich w Digestach około 20.

¹⁹ Nieliczne miejsca, gdzie alimentum występuje w l. poj., podaje ThLL I, 1584. W Digestach jeden raz — Paul. D. 41, 1, 26, 1. Nie zachodzi wcale w Kodeksie Justyniana. Greckie odpowiedniki zob. Th. Gloss., pod alimentum: τροφείον, θρεπτήρια, τροφεία; nutrimentum, victum, cibum. Gloss. iurispr. cod. Par. gr. 1357 A ἀλιμέντον τροφήν; ἀλιμεντάδια τροφάς.

²⁰ Pełny wykaz autorów zob. ThLL I, 1582.

²¹ Velius, de orthogr. 77, 8: Alimenta quoque per i elegantius scribemus quam alumenta per u. Alumenta czytamy u Sen., contr. 1, 1, 17 (cod. AB); Tenże, contr. 7, 4, 1 (bis cod. AB, semel B); Tenże, contr. 7, 4, 4 (cod. AB); Tenże, contr. 9, 3, 2 (cod. B); Tenże, contr. 10, 4, 7 (cod. AB) oraz Plin., nat. hist. 27, 86. VIR i Voc. Cod. Just. nie wykazują żadnego miejsca z alumenta.

tatio debebitur, quia sine his ali corpis non potest — D. 34, 1,6 Javolenus l. secundo ex Cassio²².

Alimonium, -ii, l.mn. alimonia, jest stosunkowo rzadko spotykanym terminem²³. *Voc. Jurispr. Rom.* wykazuje jedynie dwa miejsca Paulusa: D. 23, 3, 73, 1 oraz D. 25, 3, 4, przy czym termin ten występuje tu w liczbie mnogiej — alimonia denegare, praestare. Nieznany jest on także późniejszym źródłom prawniczym, skoro *Voc. Cod. Just.* nie wykazuje żadnego miejsca z alimonium. Krebs-Schmalz²⁴ uważają alimonium,-ii, oraz alimonia, -ae za całkowicie wzgardzone przez Cyncerona, Cezara, Sallustiusza, Liwiusza, a stosowane najpierw przez M. T. Warrona († 26 p.n.e.), potem przez Tacyta, Swetoniusza i okres późnołaciński. Stąd też Wolff wyraża przekonanie, że w obu powyższych tekstach Paulusa nie słyszy się klasyka, ale też nie justyniańskiego kompilatora, a jedynie poklasycznego epitomatora²⁵. Omawiany termin oznacza to samo co alimentum (por. D. 25, 3, 4; D. 23, 3, 73, 1), a zdaniem Izydora z Sewilli wyraża on także troskę o żywienie²⁶.

Alimonia, -ae, f., jest terminem dość późnym, spotykanym po raz pierwszy u M. T. Warrona, potem zaś występuje dopiero od drugiego wieku po Chrystusie²⁷. Stąd też prawnicy klasyczni stosują go niemal wyjątkowo — *Voc. Jurispr. Rom.* wykazuje jedno jedyne miejsce u Ulpiana

²² Por. także wyżej przyp. 17.

²³ Zob. ThLL I, 1588. Greckie odpowiedniki Th Gloss. pod alimonium: τροφή, τροφείων.

²⁴ *Antibarbarus*, I, s. 138: vulgare, von Cic., Caes., Sall., Liv., durchaus verschmähte Formen.

²⁵ Wolff, *Zur Stellung der Frau im klassischen römischen Dotalrecht*, „Savigny Zeitschrift”, 53 (1933), s. 326 n.; dla innych wprawdzie powodów, ale cały tekst D. 25, 3, 4 uważają za interpolowany: Weis E., *Kinderaussetzung*, [W:] *Realenzyklopädie der kl. Altertumwiss.*, 9 (1922), s. 464; Girard-Senn, *Manuel élémentaire de droit romain*, ed. 8, Paris 1929, s. 153, 3; Stella-Maranca, *Seneca Giureconsulto*, Roma 1924, s. 80—81 oraz za częściowo interpolowany: Ferrini, Rabel, Beseler, Perozzi, Albertario, Seckel-Kübler — bliższe dane zob. Levy-Rabel, *Index Interpolationum quae in Just. Digestis inesse dicuntur*, Weimar 1929—1935 (= *Ind. Interp.*), II 111. W obronie fragmentu 4 D. 25, 3 wystąpił B. Łapicki, uważając cały tekst za autentyczny. Jego argumenty są ważne i przekonujące. Zob. B. Łapicki, *Misericordia w prawie rzymskim*, [W:] *Odbitka Księgi Pamiątkowej ku czci L. Pinińskiego*, Lwów 1936, s. 12 nn.

²⁶ Zob. Heumann, *Handl.* pod alimonium oraz Isid., *Etymolog. Lib. XX*, 20, 2, 2: alimonium (est) alendi cura; Front., *Diff. Gramm. VII*, 526, 1: alimonia nomen dirivativum ab alendi via quasi particula animi.

²⁷ Zob. ThLL I, 1587. Krebs-Schmalz, *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, ed. 7, Basel 1905, I, 138: Alimonia ist bei Varro, Gell., Apul., und Sp. L. zu finden.

(D. 50, 13, 1, 14)²⁸. Od IV wieku chętnie posługiwano się w konstytucjach cesarskich słowem *alimonia*, -ae (f. sing.) w miejsce coraz rzadziej od czasów Dioklecjana stosowanego, a w V w. zupełnie zanikłego terminu *alimentum*, który — jak to już wyżej zaznaczono — w *Cod. Just.* występuje jeszcze 18 razy, zaś w Konstytucjach Justyniana już tylko jeden raz.

Tak więc *Heidelb. Index zum Theodos.* pod *alimonia* wykazuje aż 18 tekstów, zaś *Voc. Cod. Just. I*; 476 ma ich 10, a *Voc. Cost. lat. Giust.* kilka. Z powyższego wynika, że omawiany termin stanowi problem w rzymskim prawie poklasycznym i justyniańskim. Ogólnie biorąc znaczy to samo co: *alimentum*, *alimonium*, *cibus*, *nutrimenta*, *victus*²⁹, zaś w tekstach prawniczych otrzymał poszerzone znaczenie.

Cibus, -i (vel olim: *cibus*, -us), wyraz starołaciński, którym od początku określano zasadniczo pokarm stały, w przeciwieństwie do *potus*, -us, którym oznaczano pokarm w postaci płynnej³⁰. W tym znaczeniu stosowali termin ten prawnicy klasyczni (por. chociażby D. 37, 9, 1, 19; D. 50, 4, 1, 4; D. 34, 1, 21).

Cibaria, -orum (najczęściej w l.mn., a w źródłach prawniczych zawsze w l.mn. — zob. VIR I, 739) stosowano tylko do pożywienia, żywności w ogóle, to jest zarówno pokarmu, jak i napoju³¹. W tym też znaczeniu spotykamy *cibaria* u prawników klasycznych (D. 14, 2, 2, 2; D. 33, 7, 12 pr.), przy czym Ulpian wyraźnie stwierdza, że nie należą do nich ani mieszkanie, ani ubranie, ani obuwie, a sam tylko pokarm (D. 34, 1, 21).

Pierwszy tytuł 34 księgi *Digestów* — *de alimentis vel cibariis legatis* — może jednak nasunąć wątpliwość, czy czasem w źródłach prawa rzymskiego nie posługiwano się zamiennie terminami *alimenta* i *cibaria*, co w dużym oczywiście stopniu wyznaczałoby właściwe znaczenie terminu

²⁸ Wolff, *Zur Stellung der Frau im klass. röm. Dotalrecht*, s. 326, przyp. 1 uważa, że tym samym miejsce to ujawnia się jako interpolowane. Także Albertario, *Sul diritto agli alimenti*, s. 276, przyp. 3 idzie za tą opinią. Naszym jednak zdaniem argumenty Albertario i Wolffa zupełnie nie przekonywają, gdyż sam lingwistyczny argument dla wykazania interpolacji jest bardzo słaby.

²⁹ Zob. ThLL I, 1587 n.; Isid., *Etymolog. Lib. XX* 20, 2, 2: *alimonia dicitur eo quod ejus sumptu corpus alatur. [...] Neque enim subsistere poterit caro, nisi confortetur alimentis.*

³⁰ ThLL III, 1038 nn. Forcellini, *Lexicon*, I, 610: *cibus est omne id, quo homines et animalia vescuntur, esca, pabulum* oraz tamże, III, 787: *potus a poto, potio* i wskazuje na przeciwieństwo *potus* i *pastus*. Zob. także VIR I, 739 n.

³¹ ThLL III, 1035: *cibaria a cibo dicitur generaliter, dicuntur generaliter*; Forcellini, *Lexicon*, I, 609: *cibaria sunt alimenta, hoc est ea omnia, quibus in cibo animantes utuntur. Quomodo differant ab alimentis v. in alimentum*; VIR I, 739 n. wykazuje ogromną liczbę miejsc z *cibaria*. Zaznaczmy, że termin ten, podobnie zresztą jak *cibus*, nie występuje w *Instytucjach Justyniana* ani *Gaiusa*, ani też w *Kodeksie Justyniana*.

alimenta, czy też przeciwnie, cibaria, mając na uwadze ich wyżej podane już określenia (D. 34,1,6; D. 34,1,21). Jeżeliby przysłówek „vel” pełnił tu funkcję partykuły koniunkcyjnej „lub”, „czyli”, mielibyśmy pełną podstawę przypuszczać, że zamiennie stosowano te dwa terminy. „Vel” może jednak — jak wiadomo — występować jeszcze w roli spójnika „i”, „także” przy wyliczaniu różnych przedmiotów³².

Nie wnikając wcale w problem wzajemnej relacji zakresów obu pojęć w ich rozwoju historycznym, chcemy tu jedynie stwierdzić, że w okresie prawa klasycznego, a najprawdopodobniej także we wszystkich następnych terminy alimenta i cibaria nie są synonimami. We wspomnianym tytule *Digestów* „vel” pełni tę drugą funkcję. Świadczą o tym teksty Ulpiana³³, Modestyna³⁴, Javolena³⁵, Paulusa³⁶, Papiniana³⁷, Marcjanusa³⁸, Valensa³⁹, Cerv. Scaevoli⁴⁰, w których mówi się o legatach zawierających alimenty (alimenta legata vel relictis) i o legatach, które obejmują cibaria (cibaria legata vel relictis) czy też cibaria et vestiaria. Słusznie więc został sformułowany tytuł 1: de alimentis vel cibariis

³² O różnych znaczeniach „vel” — stosowanych w *Digestach* zob. VIR V, 1211—1250, a szczególnie V, 1211—1234. VIR określa je jako: coniunctio disiunctiva qua disiunguntur nomina substantiva aut propria, adiectiva, verba etc. Zob. także Heumann, *Handl*, pod vel oraz słownik łacińsko-polski: F. Bobrowski, *Lexicon Latino-Polonicum*, ed. 3, pod vel.

³³ D. 34, 1, 1; D. 34, 1, 3; D. 34, 1, 14; D. 34, 1, 21 — Ulpian mówi o alimentach, w ostatnim zaś tekście o pożywieniu, de cibariis.

³⁴ D. 34, 1, 4 pr.; D. 34, 1, 4, 1, gdzie Modestinus używa sformułowania „cibaria et vestiaria”, oraz D. 34, 1, 5, gdzie mówi tylko o „cibaria”, i to aż cztery razy. W D. 34, 1, 4 pr. utożsamia Modestinus cibaria et vestiaria z alimentami.

³⁵ D. 34, 1, 6 — de alimentis legatis.

³⁶ D. 34, 1, 11 — de alimentis relictis; D. 34, 1, 12 — de cibariis et vestiariis relictis, które testator Lucius Titius, a potem także Paulus nazywają alimentami.

³⁷ D. 34, 1, 8; D. 34, 1, 10 pr.; D. 34, 1, 10, 2 — de alimentis legatis oraz D. 34, 1, 9, 1, gdzie testamentowe alere zastępuje Papinian terminem cibaria.

³⁸ D. 34, 1, 2 pr. — de alimentis relictis.

³⁹ D. 34, 1, 22 pr. — de alimentis relictis.

⁴⁰ a) D. 31, 88, 11; D. 34, 1, 15, 1 (quinquies); D. 34, 1, 18 pr.; D. 34, 1, 18, 1; D. 34, 1, 19 (ter.) — cibaria praestare desiit, iussit, legata essent, cibaria dedit, praestari volo.

b) D. 34, 1, 20 pr.; D. 34, 1, 20, 1; D. 34, 1, 20, 2; D. 34, 1, 13, 1; D. 34, 1, 13, 2; D. 34, 1, 18 pr. — de alimentis relictis, debitis.

c) D. 34, 1, 13 pr.; D. 34, 1, 15, 2 (ter.); D. 34, 1, 16, 2; D. 34, 1, 17; D. 34, 1, 18, 1—5 (sexies); D. 34, 1, 20, 3 — de cibariis et vestiariis debitis, legatis, relictis etc.

d) D. 34, 1, 20, 1; D. 34, 1, 20, 3; D. 34, 1, 18, 5 — de cibariis et vestiariis (D. 34, 1, 16, 2 etiam de habitatione) legatis, relictis, praestandis, które Scaevola nazywa alimentami. Zob. także D. 10, 2, 39, 2.

legatis, który my odczytujemy, i chyba nie bez racji — de alimentis et cibariis ⁴¹.

We fragmencie 6 tegoż tytułu Javolenus już pod koniec I wieku próbuje ustalić, co należy rozumieć przez alimenta wypływające z legatu. Twierdzi on, że należą tu: cibaria, vestitus et habitatio ⁴². Znaczy to, że cibaria nie są tym samym co alimenta, ale stanowią zaledwie jeden z elementów wchodzących w ich skład. Tezę tę potwierdzają Modestinus liber X responsorum ⁴³, Paulus l. XIV responsorum ⁴⁴, Papinianus l. VIII responsorum ⁴⁵ oraz Scaevola l. XVII, XVIII, XIX, XX, XXII digestorum et l. III, IV responsorum ⁴⁶, którzy bardzo często przytaczają sytuacje, gdzie ktoś otrzymuje w testamencie lub legacie „cibaria et vestiaria” Wyraźne wyodrębnienie vestiaria od cibaria potwierdza, że treść pierwszego wyrazu nie mieści się w drugim. A przecież vestiaria, zgodnie z D. 34,1,6, należą do alimentów wypływających z legatu.

Co więcej, Scaevola, Modestinus i Paulus kilkakrotnie posługują się zamiennie określeniem „cibaria et vestiaria” i „alimenta” ⁴⁷. Jeden raz nawet, przytaczając w pewnej kwestii uzasadnienie ces. Klaudiusza

⁴¹ Do analogicznych wniosków doszedł Lanfranchi na polu retoryki rzymskiej, na której przecież kształcili i wychowywali się młodzi prawnicy klasyczni. W oparciu o szczegółową analizę *Declamationes Quintiliani* stwierdza on, że doskonale była ujęta przez retorów różnica zachodząca pomiędzy alimenta — terminem szerokim i cibus — terminem wąskim. Por. F. Lanfranchi, *Il diritto nei retori romani. Contributo alla storia dello sviluppo del diritto romano*, Milano 1938, s. 281, przyp. 2 oraz s. 573.

⁴² D. 34, 1, 6: Legatis alimentis cibaria et vestitus et habitatio debebitur, quia sine his ali corpus non potest, [...]

⁴³ Zob. Lenel, *Palingenesia Iuris Civilis*, Graz 1960 (= PalIC), I, 749 nn., gdzie aż 4 razy posłużył się Modestinus sformułowaniem „cibaria et vestiaria”. Godne uwagi jest i to, że ponadto prawnik ten używa aż 11 razy terminu cibaria, podczas gdy tylko 3 razy spotykamy się u niego z określeniem „alimenta” — por. VIR I, 344—346 oraz 739—740 — którym jeden raz (D. 34, 1, 4 pr.) zastępuje „cibaria et vestiaria” Widać, że Modestinus jest ostrożny, nie lubi słowa „alimenta”, które widocznie było wtedy mało sprecyzowane i mogło budzić wątpliwości. Pewne jest jednak, że prawnik ten odróżniał „cibaria” od „cibaria et vestiaria” i tylko to ostatnie określenie było dla niego równoznaczne z alimentami.

⁴⁴ Zob. Lenel, PalIC I, 1244 nn. ma 3 razy „cibaria et vestiaria”, które 2 razy (D. 34, 1, 12) nazywa alimentami. U Paulusa spotyka się aż 12 razy termin „cibaria” i bardzo wiele razy termin „alimenta” — por. VIR I, 344—346 oraz 739—740.

⁴⁵ Zob. Lenel, PalIC I, 916 nn. gdzie ma 1 raz „cibaria et vestiaria”

⁴⁶ Zob. Lenel, PalIC II, 236—259 oraz 297—312, gdzie aż 13 razy (na 16 w ogóle) użył Scaevola sformułowania „cibaria et vestiaria”, które co najmniej 4 razy stosuje zamiennie z „alimenta”. Dokładne wskazanie miejsc zob. wyżej przyp. 40 d.

⁴⁷ Por. D. 34, 1, 18, 5; D. 34, 1, 16, 2; D. 34, 1, 20, 1; D. 34, 1, 20, 3 oraz D. 34, 1, 4 pr.; D. 34, 1, 12.

(D. 34, 1, 16, 2), Scaevola stosuje pojęcie *alimenta* do wszystkich trzech elementów wyszczególnionych przez Javolena w D. 34, 1, 6: *cibaria*, *vestiaria* et *habitatio*. Także więc Modestinus i Paulus przyjmują koncepcję Javolena, gdy idzie o zakres *alimentów* z legatu.

Wreszcie Ulpian, który w omawianym problemie wydaje się być bardzo konsekwentny, a jego teksty nie budzą żadnych wątpliwości, wyraźnie zaznacza, że *cibaria* nie obejmują wcale ani mieszkania, ani ubioru, ani obuwia, ponieważ testator miał wolę dać tylko i wyłącznie pożywienie⁴⁸.

Dochodzimy zatem do wniosku, że termin *cibaria* służył określeniu tylko i wyłącznie żywności, i przynajmniej od okresu klasycznego, gdy idzie o źródła prawnicze, nie utożsamiał się z terminem *alimenta*, który w tym czasie z całą pewnością był zakresowo o wiele szerszy.

Trzeba tu zaznaczyć, że Scaevola, którego teksty w jednej drugiej wypełniają tytuł *Digestów*: *de alimentis vel cibariis legatis*, nie zawsze jest konsekwentny i logiczny. Mając w pamięci to, co dotychczas o nim powiedziano (zob. wyżej przyp. 40), trudno zrozumieć, dlaczego dwa razy użył sformułowania „*alimenta et vestiaria*” — D. 34, 1, 13, 1; D. 34, 1, 16 pr. — co nasuwa przypuszczenie, że w tych dwóch wypadkach zamiennie stosuje się *alimenta* i *cibaria*. Innymi słowy, mielibyśmy tu do czynienia z bardzo wąskim zakresem terminu *alimenta*, które obejmują jedynie żywność. W trzecim zaś tekście (D. 34, 1, 18 pr.) Scaevola zastępując człon: *alimentorum nomine menstruos decem legaverat*, sformułowaniem analogicznym: *quae cibariorum nomine legata essent*, gdzie w miejsce *alimentów* weszło „*cibaria*”, wprost na równi stawia *alimenta* i *cibaria*.

Powyższe trzy miejsca mogą być zwykłą pomyłką przepisywacza lub justyniańskiego kodyfikatora. Interpolacja jest chyba wykluczona jako mało sensowna i nie kryjąca w sobie żadnego widocznego celu. Bardziej realna wydaje się następująca interpretacja powyższych trzech miejsc. Ponieważ chodzi tu o słowa wyjęte z testamentu, które mogły być pisane w I lub na samym początku II wieku po Chr., nie jest wykluczone, że w tym okresie w świadomości przeciętnego człowieka *alimenta* nie obejmowały jeszcze *vestiaria*, jak domaga się tego A. Javolenus na przełomie I i II wieku, i były zakresowo równe z *cibaria*, oznaczając żywność. W ten

⁴⁸ D. 34, 1, 21, lib. sec. *fideicommissorum*: *Diariis vel cibariis relictis neque habitationem neque vestiarium neque calciarium deberi palam est, quoniam de cibis tantum testator sensit*. Dodajmy, że czytając Ulpiana łatwo można zauważyć, iż „*cibaria*” występuje przy omawianiu relacji z niewolnikami, nieraz także z wyzwolencami, podczas gdy „*alimenta*” przy omawianiu relacji z pupilami, krewnymi itd. Por. np. D. 27, 3, 1, 2; D. 27, 3, 1, 6—7; D. 27, 3, 1, 8; D. 34, 1, 14 pr.; D. 34, 1, 14, 3.

sposób jesteśmy może na tropie ewolucji, jaką przeszedł termin alimenta. Oczywiście, że hipoteza powyższa wymaga dalszych jeszcze dowodów⁴⁹.

Rozważmy pierwszy fragment, w którym Scaevola przytacza odpowiedź daną przez ces. Antoninusa Piusa (D. 34, 1, 13, 1 = C. 6, 37, 1 sine die et consule) po śmierci patronki Sextii Bazylia. Mogło to mieć miejsce już około 138 r., a testament był zapewne spisany jeszcze wcześniej. Nic więc dziwnego, że w tym okresie wolał testator dokładnie, choć starym językiem, wyrazić swoją wolę, nie pozostawiając miejsca na ewentualne wątpliwości.

Drugie miejsce (D. 34, 1, 16, pr. 1. XVIII dig.) jest w swych pierwszych słowach: alimenta et vestiaria libertis suis dedit, jak gdyby streszczeniem jakiegoś rzeczywistego testamentu (zob. Schulz, *Geschichte der röm. Rechtswissenschaft*, s. 294). A zatem można tu zastosować to, co już wyżej powiedziano o testamentach. Następnie zauważmy, że odpowiedź dana na postawiony problem brzmi: *respondit* [podkr. — F. W.] et heredes teneri, co wskazuje na trafność oceny F. Schulza, który w wyżej wymienionym dziele (s. 294) uważa *Libri digestorum et responsorum Scaevolae* za zbiory różnych odpowiedzi. Rozpatrywane przez nas principium 16 fr. może więc być relacjonowaniem bardzo dawnego, konkretnego kazusu, na który dał odpowiedź prawnik z końca republiki lub I wieku po Chr., gdzie w sformułowaniu „alimenta et vestiaria” nie wyczuwano jeszcze żadnego dysonansu.

Trzecie miejsce (D. 34, 1, 18 pr.) pozwala na analogiczne wyjaśnienie. I tu występuje owo znamienne: *respondit* [podkr. — F. W.] nihil proponi [...] wskazujące na relację nie Scaevoli, ale wcześniejszego prawnika, dla którego alimenta przypuszczalnie równały się cibaria, czyli obejmowały tylko żywność.

Że był okres, w którym alimenta równały się cibaria (żywność), zdaje się świadczyć o tym między innymi tekst Valensa z przełomu I i II wieku, w którym to tekście obowiązek dostarczenia „alimenta” w pewnym sensie interpretowany jest jako obowiązek żywienia — *pacere* (D. 34, 1, 22,1).

Również w znanym nam już wywodzie Javolena (D. 34, 1, 6) można wyczytać potwierdzenie naszego stanowiska. Domaga się on bowiem, aby alimenta oznaczało nie tylko żywność, ale także odzienie i mieszkanie. Wynika stąd, że najwidoczniej był czas, w którym alimenta oznaczało tylko żywność. Stwierdzenie to wypływa nadto z uzasadnienia, jakie daje Javolenus na poparcie słuszności swego żądania, w którym wskazuje na *alere* [podkr. — F. W.] jako na coś istotnego, co jednak nie może,

⁴⁹ Por. co mówiono o tym już wyżej i przyp. 16 i 17.

jego zdaniem, mieć miejsca bez towarzyszących, postulowanych *vestiaria et habitatio* — quia sine his ali corpus non potest.

Nutrimentum, -i, l.mn. nutrimenta, lub nutrimentum, -inis, od nutrire — żywić, jest terminem określającym pożywienie. Nigdzie nie znajdujemy śladów, by treść tego pojęcia była kiedykolwiek poszerzana. Stosowano je zawsze i wyłącznie dla określenia pożywienia, żywności⁵⁰. Prawnicy posługiwali się nim bardzo rzadko. Nie występuje wcale ani w *Digestach*, *Gai Inst.*, *Ulp. Reg.*, *Paul. Sent.*, *Frag. Vat.*, *Coll. leg. Mos. et Rom.*, *Consult. vet. iuriscons.*, ani też w justyniańskich Instytucjach⁵¹. Jeden jedyny raz spotykamy nutrimentum w *Codex Iustinianus* (C. 7, 14, 2), gdzie zatrzymuje ono swe właściwe znaczenie⁵². Już z powyższego zestawienia wynika, że pojęcie nutrimentum nie odgrywa żadnej roli w przedmiocie naszych dociekań i może być zupełnie pominięte.

Penus, -us lub -i; penum, -i; lub penus, -oris oznacza najogólniej zapas żywności, środków utrzymania; niem. Vorrat an Speisen u. Lebensmitteln, Mundvorrat; franc. provisions de bouche, comestibles⁵³. Zakres tego pojęcia w badanych źródłach był różnie ujmowany. Niektórzy zaliczali tu nie tylko jedzenie i picie, ale także kadzidło i świece, inni zaś drzewo i węgiel służące przygotowaniu pokarmów. Cycero (*de nat. deor.* 2, 27) rozumie przez penus omne, quo vescuntur homines. W znaczeniu szczególnym termin ten oznacza pokarm (z wyjątkiem jednak chleba) i wszystko, co stanowi składniki pokarmu⁵⁴, jak np. ocet, oliwa, sól itp.

Omawiane określenie bardzo często było stosowane przez prawników okresu przed- i klasycznego w formie penus -oris i penus -us⁵⁵. Tytuł 8 księgi 33 *Digestów* mówi: de penu legata. Według Ulpiana, Q. M. Scaevola rozumiał przezeń to wszystko, co należy do pokarmu i napoju (D. 33, 9, 3 pr.). Inni prawnicy rozumieli tu nadto naczynia, z których się jada (D. 33, 9, 3, 1). Spór istniał jednak co do: drzewa i węgla, kadzidła i świec (D. 33, 9, 3, 9). Z całą pewnością należały do penus wszelkie zboża, jarzyny i pasza dla zwierząt zgromadzone w gospodarstwie

⁵⁰ Forcellini, *Lexicon*, III, 417: nutrimentum a nutrio; est alimentum nutriendis parvulis.

⁵¹ Por. VIR IV, 353; *Voc. Inst. Just.* 183 oraz *Voc. Inst. Gai* 76.

⁵² Por. *Voc. Cod. Just.* I, 1688.

⁵³ Forcellini, *Lexicon*, III, 626 n. Generatim sunt res necessariae ad victum hominum quotidianum, quae ad futuri temporis usum annum servantur. Nam quod ad edendum bibendumque in dies singulos paratur, penus non esse, aiebat Q. Scaevola apud Gell. 4, 1, sed ea solum, quae huiusque generis longi usus gratia contrahuntur et reconduntur.

⁵⁴ Zob. Forcellini, *Lexicon*, III, 626 n.

⁵⁵ Por. VIR IV, 603; nie występuje jednak ani w *Instyt. Gaiusa i Justyniana*, ani też w *Kodeksie Justyn.*

(D. 33, 9, 3, 7—8). Jak wynika z powyższego, przez *penus* rozumieli prawnicy zasadniczo tylko pokarm i napoje, które w tekście Ulpiana określone zostały jako *esculenta et poculenta* (zob. par. 3 i 4).

Exhibitio, -onis, termin, który może oznaczać różne przedmioty, między innymi również alimenty, utrzymanie⁵⁶. W tym znaczeniu znany jest on także jurystom klasycznym i późniejszym. Wystarczy wskazać na kilka tekstów: Ulp. D. 27, 2, 3, 3: [...] *quod exhibitioni frugaliter sufficit, modum alimentis dabit*; Scaev. D. 17, 1, 60, 3: *pater puellae exhibitionem mandasse*; Scaev. D. 29, 2, 98: *in exhibitionem certam summam prestabat*; Pap. D. 36, 2, 26, 2: [...] *praeter exhibitionem quam pater aequae matri mandavit*⁵⁷. Analiza wszystkich tekstów klasycznych zawierających *exhibitio* nie doprowadziła nas jednak do wykluczenia możliwości, że pojęciem tym objęte jest także zaspokojenie tych potrzeb człowieka, których nie obejmują *alimenta*. Innymi słowy: nie jest wykluczone, że zakresowo pojęcie *exhibitio*, *exhibere* jest szersze niż *alimenta*, *alimentare*, i to należałoby uwzględnić przy omawianiu problemów związanych z alimentacją w prawie rzymskim.

Sustentatio, -onis, jest terminem, który podobnie jak *exhibitio* ma wiele znaczeń, między innymi także *alimentum*, *nutritio*⁵⁸. Spotykamy go jeden raz w *Digestach* (Ulp. D. 24, 3, 22, 8) oraz 6 razy w *Kodeksie Justyniana*. Wielu romanistów uważa tekst Ulpiana za w całości lub w części interpolowany⁵⁹. Nie wnikając w słuszność tej oceny, pragniemy stwierdzić, że w takim razie problem poprawnego odczytania *sustentatio* przesuwają się jedynie, to znaczy dotyczyć będzie okresu nie klasycznego, ale poklasycznego lub justyniańskiego. Co on znaczy — na terenie prawa niełatwo jest dociec. Z tekstu Ulpiana wynika, jakoby zakres pojęcia *sustentatio* był szerszy od *alimenta*, skoro obejmuje, obok tych ostatnich, także środki lecznicze i wszystko inne, co mąż winien świadczyć swej

⁵⁶ Por. Forcellini, *Lexicon*, pod *exhibitio*: significat interdum alimenta et victum, quo vita exhibetur, hoc est sustentatur. Zob. także ThLL pod *exhibitio*: significat id quod victus, sustentatio.

⁵⁷ Pełny wykaz tekstów zob. VIR II, 690. Termin ten występuje również w *Kodeksie Just.*, zob. *Voc. Cod. Just.* I, 1054. Za typowy tekst uważam C. 5, 50, 2, 1, który błędnie odczytany został przez Walthera, *Bedeutung und Umfang*, s. 367. Termin ten nie występuje jednak ani w *Instytucjach Gaiusa*, ani w *Instytucjach Just. Lanfranchi*, *Jus exponendi e obbligo alimentare nel diritto romano classico*, „*Studia et Doc. Hist. et Iuris*”, 6 (1940) 15, przyp. 37 dowiódł, że *exhibere*, *exhibitio* w znaczeniu *alere*, *alimenta* jest stosowane od połowy II wieku po Chr. i w źródłach prawniczych okresu klasycznego nie jest interpolowane, a autentyczne.

⁵⁸ Por. Forcellini, *Lexicon*, pod *exhibitio*: *actus sustentandi, patientia, schema rethoricum, alimentum, nutritio*.

⁵⁹ Zob. *Ind. Interp.* II, 95 n.

żonie⁶⁰. Twierdzenie powyższe nie może uchodzić za bezwzględnie pewne, gdyż sustentatio zostało tu bliżej określone przy pomocy dwóch ważkich przymiotników: omnis, talis — sustentatio. Nie wiadomo, jak wyglądałaby redakcja § 8, gdyby sustentatio nie miało wspomnianych przymiotników. Nie wyklucza się, że zakresowo oznaczałoby alimenta. Takie rozumienie sustentatio można przyjąć w tekstach konstytucji cesarskich: C. 1, 3, 34; C. 1, 3, 48, 6; C. 5, 12, 29.

Victus, -us jest terminem spotykanym już u Plauta, Terencjusza i wielu późniejszych pisarzy. Oznacza tu pożywienie⁶¹. U prawników pojawia się też bardzo wcześnie, bo już w okresie przedklasycznym. Potem także u klasyków oraz w *Kodeksie Justyniana*⁶².

Victus jest tym pojęciem, które, gdy idzie o znaczenie i zakres, wywołało sporo dyskusji wśród romanistów. Glück i Walther są zdania, że utożsamia się ono z alimenta, spotykanym np. w D. 34, 1, 6. Heimbach natomiast zajmuje przeciwne stanowisko, widząc zasadniczą różnicę między tymi pojęciami⁶³. Pewne jest, że zgodnie z kilkoma wyraźnymi tekstami, np. D. 50, 16, 43; D. 34, 1, 23; D. 50, 16, 234, 2, do victus należą: jedzenie i picie, mieszkanie, ubranie, posłanie, obuwie. To są z całą pewnością elementy wspólne z pojęciem alimenta. Co więcej, o tożsamości

⁶⁰ D. 24, 3, 22, 8: [...] necessitas imponatur marito omnem talem mulieris sustentationem sufferre et alimenta praestare et medicinae eius succurrere et nihil praetermittere eorum, quae maritum uxori adferre decet, [...] Dodajmy, że naszym zdaniem do alimentów nie należą tzw. medicinae, co wynika nawet z cytowanego wyżej tekstu Ulpiana. Jedynie Gaius zaliczał je do alimentów — zob. D. 50, 16, 44; D. 7, 1, 45; D. 26, 7, 13, 2.

⁶¹ Por. Plaut., *Capt.* 180—190, 890—900; Tenże, *Most.* 220—230; Terent., *Heaut.* 965—970, 445—450; Tenże, *Andr.* 75; Tenże, *Eun.* 263. Występuje także u L. Acciusa, C. Luciliusa, Lucretiusa, Cicerona, Caesara, Corneliusa Neposa, Varrona. Zaznaczmy, że wszystkie teksty przebadano. Forcellini IV, 984, po przytoczeniu słów Ulpiana i Gaiusa z szerokim zakresem victus powiada: praecipue tamen dicitur de cibo, quo alimur cotidie ac vivimus i przytacza licznych autorów, począwszy od Plauta Terencjusza i wielu innych, którzy znali ten termin tylko i jedynie w sensie pożywienia. Określenie prawników oznaczył Forcellini jako: victus sensu latiori i poza nimi nie cytuje żadnych autorów, którym byłby znany ów latior sensus. Por. także Georges, *Handwörterbuch Lat.-Deutsch* I, II, Hannover-Leipzig 1913—1918, pod victus: significat das Leben, die Lebensart, Lebensweise, sec. Unterhalt u.s.w.; Bauer-Hoffmann, *Heinisches Wörterbuch*, ed. 10, Leipzig-Berlin 1931, pod victus.

⁶² W *Digestach* 12 razy samo victus, 3 razy victus cotidianus oraz 6 razy victus causa. W *Kodeksie Just.* 6 razy. Nie spotyka się go w *Instytucjach Gaiusa* ani w *Instyt. Justyniana*.

⁶³ Glück, *Ausführliche Erläuterung*, t. 28, s. 52—53; Walther, *Bedeutung und Umfang*, s. 347 nn.; Heimbach, *Alimente*, [W:] *Rechtslexikon von Weiske* I, s. 185 pisze: Ganz verschieden vom Begriff der Alimente ist der Begriff victus; denn dieser umfasst ausser den Alimenten auch noch die Kosten der Verpflegung im Falle der Krankheit (arg. D. 50, 16, 43 u. 44).

zakresów obu pojęć mamy prawo wnioskować na podstawie zamiennego posługiwania się nimi przez prawników (D. 2, 15, 8, 24; D. 38, 1, 18). Dysharmonię wprowadzają jednak inne teksty, np.: D. 50, 16, 43—44; D. 7, 1, 45; D. 24, 3, 22, 8. Wynika z nich jakoby *victus* było zakresowo szersze i obejmowało nadto koszty leczenia. Powstaje więc problem, który dawno nie był w literaturze poruszany i wymaga osobnego, wyczerpującego omówienia.

Wracając do pytania postawionego na samym początku artykułu należy dodać, że nie tyle może same alimenty, ile raczej fakt ich dostarczenia mógł być określany przez prawników przy pomocy tych czasowników, które w pierwszym rzędzie oznaczając karmienie, mogły potem w warsztacie jurystów rzymskich doznać poszerzenia swych zakresów. Tę ewentualność należy wziąć pod uwagę i przebadać pewne czasowniki pod kątem ich znaczenia w prawie. Zrobiono to już z alere. Pozostają jeszcze do prześledzenia następujące.

Cibo, -are — karmić, żywić odnosi się przede wszystkim do zwierząt, potem także do ludzi⁶⁴ i oznacza jedynie dostarczenie pokarmu. Termin nie spotykany u klasyków ani też w *Inst. Gaiusa* i *Justyniana* czy wreszcie w *Kodeksie Justyniana*.

Edo, -ere vel esse — jeść, pożywać występuje w *Digestach* i oznacza tu, podobnie jak w źródłach pozaprawniczych, jedynie *comedere*, *vorare*⁶⁵. Dla badacza alimentacji nie stanowi zatem przedmiotu zainteresowania, podobnie jak pochodne od *edo* rzeczowniki: *esus*, *esca*, *esculenta*.

Nutrio, -ire, vel *nutrico*, -are; *nutricor*, -ari znaczy między innymi żywić, wychować i stosuje się często do istot żywych, małych, młodych, które mają rosnać⁶⁶. Poprawne rozumienie *nutrire* sprawia duże trudności, gdy odnosi się do niemowląt, które konsul (D. 1, 6, 10) czy też cesarz (C. 8, 51, 2) nakazał żywić — *nutrire*. Wydaje się, że w takim razie należy termin ten zrównać z *alere*, *alimenta dare*, co też chyba czyni powołany już tekst *Ulpiana*⁶⁷. A zatem kontekst winien bliżej określić znaczenie tego terminu; spotykamy go 5 razy w *Digestach* i 8 razy w *Kodeksie Justyniana* (zob. *VIR IV*, 353; *Voc. Cod. Just. I*, 1688). Przy omawianiu problemów związanych z alimentacją, termin *nutrire* trzeba

⁶⁴ Por. *ThLL III*, 1037; *Forcellini, Lexicon*, I, 610, pod *cibare*: *proprie est cibum praebere, alere, nutrire; cibare, alimentare: et dicitur in primis de animalibus, etiam de hominibus, e. gr. Prov. 25, 21.*

⁶⁵ Zob. *ThLL* oraz *Forcellini, Lexicon*, pod *edere*; *VIR II*, 433.

⁶⁶ *Forcellini, Lexicon*, pod *nutrio* i *nutricor*: *proprie est alo, educio; alimentare, allevare, et dicitur de iis, quae parva sunt et crescunt.*

⁶⁷ *D. 1, 6, 10*: *Si iudex nutriri vel ali oportere pronuntiaverit, dicendum est de veritate querendum, filius sit an non: neque enim alimentorum causa veritati facit praeiudicium.*

uwzględnić. Dotyczyć to będzie przede wszystkim konstytucji cesarskich okresu poklasycznego: C. 8, 51, 3; C. 8, 51, 2; C. 5. 24, 1; C. 1, 4, 24.

Exhibeo, -ere, podobnie jak exhibitio, ma wiele znaczeń, między innymi oznacza żywić, utrzymywać, dostarczać alimentów⁶⁸. Między innymi w tym także znaczeniu występuje exhibere przede wszystkim u prawników klasycznych (zob. D. 1, 12, 1, 2; D. 3, 5, 33; D. 25, 3, 5 pr. oraz §§ 1, 3, 6, 7, 15), gdzie Ulpian zamiennie stosuje exhibere i alimenta dare; z terminem tym spotykamy się także w *Instytucjach Gaiusa* i *Justyniana* oraz w *Kodeksie Justyniana*⁶⁹.

Sustento, -are, sustineo, -ere bywają nieraz używane zamiennie, przy czym jeden i drugi termin może mieć różne znaczenia⁷⁰. Między innymi znaczą: żywić, utrzymywać, dać utrzymanie. Z tej też racji terminy te muszą być uwzględnione w badaniach nad alimentacją w prawie rzymskim. W źródłach tego prawa spotykamy je dość często. W samym tylko znaczeniu: żywić, dać utrzymanie około 10 razy w *Digestach*, a bardzo często w *Kodeksie Justyniana*. W *Instytucjach Gaiusa* i *Justyniana* spotykamy tylko sustineo (około 14 razy), nie występuje zaś wcale sustento.

Sustinere czy sustentare wchodzi nieraz wyraźnie w miejsce takich sformułowań, jak: alimenta praestare, alimonia praestare — D. 37, 9, 5 pr.; D. 23, 3, 73, 1; quae ad victum necessaria sunt praestare (D. 26, 7, 13, 2) czy też w miejsce zespołowo wymienionych przedmiotów: cibum, potum, vestitum, tectum — D. 37, 9, 1, 19. W innych tekstach, jak np. D. 1, 2, 2, 50; D. 5, 3, 51 pr.; C. 4, 12, 3 również wyraźnie ujawnia się to właśnie znaczenie omawianych terminów.

Podsumowując nasze dociekania nad terminologią stosowaną w prawie rzymskim dla określenia alimentów, należy stwierdzić, że termin alimenta nie był jedynym terminem określającym to wszystko, co należało do alimentów. Obok niego trzeba w badaniach nad alimentacją uwzględnić takie terminy, jak: alimonium, l.mn. -ia, alimonia (sing. f.), -ae oraz exhibitio, sustentatio i victus, które występują, gdy idzie o okres przedklasyczny i klasyczny, rzadziej niż alimenta, ale w tym samym zasadniczo co alimenta znaczeniu. Przy trzech ostatnich terminach trzeba zwrócić uwagę na to, że zakresowo mogą one być nawet szersze aniżeli alimenta. Ostatni zaś termin, to jest victus, wymaga osobnego omówienia, by móc określić jego stosunek do alimenta.

⁶⁸ Por. ThLL V, 2 kol. 1432: significat alere, sustentare, victum praebere, oraz zob. także Forcellini, pod exhibeo.

⁶⁹ Por. VIR II, 689; *Voc. Cod. Just.* I, 1053; *Voc. Ist. Gaio* oraz *Voc. Inst. Just.* pod exhibere.

⁷⁰ Zob. VIR V, 901; Forcellini, *Lexicon* oraz Heumann, *Handl.* pod sustineo i sustento, gdzie pierwszy termin ma 7 różnych znaczeń, drugi 4.

Pozostałe terminy oznaczające zasadniczo żywność, jak: *cibus*, *cibaria*, *nutrimentum*, *penus*, *esus*, *esca*, *esculenta*, nie służyły nigdy prawnikom rzymskim dla określenia alimentów.

Z przebadanych terminów o formie czasownikowej na uwagę zasługują: *alere*, *nutrire*, *exhibere*, *sustinere* i *sustentare*, gdyż przy ich pomocy określali prawnicy fakt dostarczania alimentów. Bez znaczenia zaś w tym względzie pozostają: *cibare*, *edere*, a nadto w okresie przedklasycznym także *alere* i *nutrire*.

PROBLÈMES D'ALIMENTATION DANS LE DROIT ROMAIN CLASSIQUE

Résumé

L'auteur étudie la terminologie du droit alimentaire romain; plus précisément il s'agit de la question des termes dont se servaient les juristes de la période classique (le devoir alimentaire mutuel en cette période ne soulève aucun doute) pour désigner tout ce qui dans les cadres du devoir alimentaire existant devait être fourni à la personne ayant droit aux aliments.

Il est facile de constater que les sources classiques se servent surtout du terme *alimenta* provenant de *alere*, terme qui désigne avant tout nourrir, donner aliment. L'auteur a étudié toutes les sources juridiques et extra-juridiques en partant des plus anciennes jusqu'à la période classique et il a constaté que les termes *alimenta* et *alere* avaient d'abord une étendue étroite, désignant seulement et exclusivement les vivres, la nourriture ou bien la fourniture de ces vivres ou de cette nourriture. C'est seulement dans l'atelier des juristes de la période classique ou tout au plus de la fin de la république (Labeo, Ofilius) que ces termes s'élargissent désignant désormais non seulement les vivres et la nourriture, mais en plus — dans le sens le plus général — toutes les autres choses nécessaires à la vie comme: *vestimenta*, *stramenta*, *calciaria*, *habitatio* et *educatio* lorsqu'il s'agit des enfants.

Une question se pose si peut-être d'autres termes encore n'avaient pas subi une extension de leurs sphères de signification, en servant aux juristes romains (à côté de *alimenta*, *alere*) à désigner les aliments. En voulant y répondre, il a fallu analyser tous les termes qui avaient désigné ou qui désignent la fourniture des vivres et les vivres eux-mêmes. Ce travail a été effectué. Les résultats sont les suivants: le terme de *alimenta* n'était pas le seul dont se servaient les juristes romains pour désigner les aliments. Dans les recherches sur l'alimentation dans le droit romain classique il faut en plus prendre en considération les termes: *alimonium*, pl.-ia; *alimonia*, -ae (sing. fém.); *exhibitio*, *sustentatio*, *victus*. Quant aux trois derniers termes, il faut tenir compte du fait que par leur étendue, ils peuvent parfois être plus larges qu'*alimenta*. La relation entre le terme *victus* et *alimenta* exige une analyse à part en raison de certaines différences subtiles qu'on trouve dans les textes de sources eux-mêmes. Sans importance pour le problème d'alimentation sont les termes tels que: *cibus*, *cibaria*, *nutrimentum*, *penus*, *esus*, *esca*, *esculenta*.

Lorsqu'il s'agit des verbes analysés, on a constaté qu'à côté de *alere*, il faut nécessairement tenir compte des autres, notamment: *nutrire*, *exhibere*, *sustinere* et *sustentare*, car c'est à l'aide de ces mots que les juristes classiques désignaient le fait de fournir les aliments. Sans importance par contre, demeurent *cibare*, *edere*.